

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
— Karl Jöel τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel.— Ernst Hoff-
man τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.— Erich Frank,
τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg.— Guido Calogero τακτ.
καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης — Ραφ. Δήμου καθ. τοῦ Πανε-
πιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς Ἀμ. — Κ. Τριανταφυλλόπου-
λος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν.— August Faust
ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.— Μιχ. Τσαμαδός σύμβου-
λος ἐπικρατείας. — Χ. Τζωρτζόπουλος ὑφηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου
τῶν Ἀθηνῶν.— Franz Boehm διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας.— Παν. Κα-
νελλόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.— Κωνσταντῖνος Τσάτσος
ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.— Ἰωάν. Θεοδωρακόπουλος ὑφηγ.
Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης.

ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΡΩΝ 41

1932

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΚΑΙ Η ΜΥΘΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

(Τέσσαρες όμιλίες)

ΥΠΟ

ΙΩΑΝΝΟΥ Θ. ΚΑΚΡΙΑΗ

Στὴν ἀγαπημένη σύντροφο τῆς ζωῆς
μου, τὴν "Όλγα Κακριδῆ.

I

Τὸ θέμα, πὸν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ στὶς τέσσαρες αὐτὲς όμιλίες, εἶναι τοῦτο : ποιά καὶ πόση ἐπίδραση ἄσκησαν ἐπάνω στοὺς ποιητὲς, πὸν διαμόρφωσαν τὴν ἀρχαία μυθικὴ παράδοση, τὰ διάφορα πνευματικὰ ρεύματα, πὸν κυριάρχησαν στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν ὀμηρικὴ ἐποχὴ ὡς τὸ 400 π.Χ. περίπου ; Λέγοντας πνευματικὰ ρεύματα ἐννοῶ τὴν κίνηση, πὸν προκαλοῦσαν κάθε τόσο καινούργιες ιδέες θρησκευτικὲς, ἠθικὲς, κοινωνικὲς, ἀκόμα καὶ μιὰ πρόοδο στὴν ἐπιστήμη. Τὴν πνευματικὴ αὐτὴ κίνηση, πὸν κάθε ἄλλο παρὰ μικρὴ ἦταν στοὺς αἰῶνες ἐκείνους τοὺς τόσο κρίσιμους γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, μποροῦμε βέβαια νὰ τὴν πιστοποιήσωμε, ἀκόμη καὶ νὰ προσδιορίσωμε τὴν ἔντασή της καὶ τὸ βάθος της, στὶς διάφορες ἐκδηλώσεις τοῦ πολιτισμοῦ, στὴν πολιτεία, στὴν κοινωνία, στὴ θρησκεία, ὕστερα στὴν τέχνη καὶ στὴν ἐπιστήμη. Ἐμεῖς ἐδῶ θὰ ζητήσωμε νὰ περιορίσωμε σὲ μιὰ μόνο πνευματικὴ ἐκδήλωση, τοὺς μύθους. Ἀπὸ τὴν ὀμηρικὴ ἐποχὴ ὡς τὸ τέλος τοῦ πέμπτου αἰῶνα ἡ ἑλληνικὴ σκέψη πάλεψε ν' ἀντικρούσῃ καὶ νὰ ξεπεράσῃ ἓνα πλῆθος προβλήματα. Ποιός ὁ ἀντίκτυπος τοῦ ἀγῶνα αὐτοῦ στὴν ἐξέλιξη τῆς μυθικῆς παράδοσης ;

Ἡ σπουδαιότητα, πὸν παίρνει τὸ πρόβλημα γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου, θὰ μᾶς ἀποκαλυφτῆ σιγὰ-σιγὰ στὴν πρώτη αὐτὴ όμιλία, πὸν θὰ ἐξετάσῃ τὸ πρόβλημα στὴ γενικότητά του καὶ θὰ ἔχῃ καὶ εἰσαγωγικὸ χαραχτῆρα. Τόσο μόνο θὰ μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ πῶ ἀπὸ τώρα : ἡ ἐξαιρετικὴ σημασία, πὸν παίρνει στὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα ὁ μῦθος, ἦταν φυσικὸ νὰ τὸν κἀνῃ νὰ δέχεται μὲ τόσην εὐπάθεια τὴν ἐπίδραση τῶν καινούργιων κάθε φορὰ ιδεῶν, ὅσην ἀντίσταση κι' ἂν ἐπρόβαλλε ἡ παλιὰ κληρονομημένη παράδοση. Κάτω ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς μεταβολὰς τῶν μύθων, πὸν πιστοποιοῦμε κάθε στιγμὴ στὸ ἔπος εἴτε στὴ λυρική ποίηση εἴτε στὴν τραγωδία, χρέος μας εἶναι νὰ βαθύνωμε στὰ

ἔσωτερικὰ αἷτια, πού προκαλέσαν τὶς μεταβολὲς αὐτὲς καὶ πού συχνὰ δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἐπικράτηση ἰδεῶν καινούργιων.

Τὸ ζήτημα αὐτὸ ἔχει ἀπασχολήσει καὶ ἄλλοτε τὸν ὁμιλητὴ. Ὅμως ποιὸς θὰ ἰσχυριστῆ, πὼς ἓνα τέτοιο πρόβλημα μπορεῖ ποτὲ νὰ δεχτῆ μιὰ λύση τελειωτικὴ; ποιὸς θ' ἀρνηθῆ, πὼς ἡ πνευματικὴ ἀξία ἐνὸς τέτοιου προβλήματος κρύβεται ἀκριβῶς στὸ γεγονός, ὅτι ἡ σκέψη μας παλεύοντας ἀκατάπαντα γιὰ τὴν κατάχτησή του τὸ βαθαίνει ὅλο καὶ πιὸ πολὺ, ὅμως χωρὶς ποτὲ νὰ μπορῆ νὰ τὸ ἐξαντλήσῃ;

Μίλησα γιὰ μεταβολὲς τῶν μύθων. Τὸ πρῶγμα μπορεῖ νὰ παραξε- νέψῃ μερικoύς. Σήμερα οἱ ἀρχαῖοι μῦθοι μᾶς παρουσιάζονται σὰν κάτι σταθερό, σὰν κάτι πού δὲν ἄλλαξε καθόλου ἀπὸ τὴ στιγμή πού πρω- τοπλάστηκαν. Ἄς πάρωμε ἓνα-δυὸ παραδείγματα: μπορεῖ κανεὶς μας νὰ φανταστῆ τὴν παράδοση τῆς Μήδειας διαφορετικὴ ἀπὸ ὅ,τι τὴν ξέρομε ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη; Μποροῦμε νὰ ζωντανέψωμε στὴ φαντασία μας μιὰ Μήδεια, πού νὰ εἶναι ὁλότελα ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴ φοβερὴ πράξη τῆς παιδοκτονίας; νὰ φανταστοῦμε ἓναν Ἀχιλλέα, πού νὰ μὴ θυμῶνῃ, ἓναν Θεοσίτη χωρὶς σωματικὴ καὶ ψυχικὴ στρέβλωση; Ἀδύ- νατο! Μᾶς φαίνεται σὰν τὸ μόνο δυνατὸ καὶ φυσικό, οἱ ἥρωες νὰ ἔχουν τὸ ἦθος, πού ξέρομε ἀπὸ μιὰ κλασσικὴ ποίηση πὼς ἔχουν, καὶ νὰ ἐνεργοῦν, ὅπως ξέρομε πὼς ἔχουν ἐνεργήσει.

Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ δὲν εἶναι βέβαια σωστὴ· ὅμως ἡ παράδοση ἔχει χιλιάδες χρόνια τώρα χάσει τὴ δύναμή της, ἀπὸ τὸ τέλος κάπου τοῦ πέμπτου π.Χ. αἰῶνα ἔχει ἀπονεκρωθῆ κι' ἐμεῖς μποροῦμε νὰ τὴ γνω- ρίσωμε μόνο σὲ μιὰν ὠρισμένη, ἀποκρυσταλλωμένη μορφή, ὅπως μᾶς τὴ δίνει ὁ ἓνας ἢ ὁ ἄλλος ποιητής. Καὶ τὸ καταλαβαίνει κανεὶς εὐκο- λα: ὅταν μιὰ παράδοση τὴ δουλέψῃ ἓνας μεγάλος τεχνίτης, ἡ μορφή, πού αὐτὸς τῆς ἔδωκε, ἐπιβάλλεται μιὰ γιὰ πάντα στοὺς μεταγενέστε- ρους. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ, πού παράστησε ὁ Εὐριπίδης τὴ Μήδεια, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 431, ὁ κόσμος ζῆ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἔργου του. Στὴν παλαιότερη παράδοση τὰ παιδιά τῆς Μήδειας τὰ σκότωναν οἱ Κορίνθιοι. Πρῶτος ὁ Εὐριπίδης σκέφτηκε νὰ βάλῃ τὴν ἡρωίδα νὰ σφάζῃ αὐτὴ τὰ παιδιά της, γιὰ νὰ ἐκδικηθῆ τὴν ἀπιστία τοῦ ἀντρός της. Ἀπὸ τότε πέρασαν εἰκοσιτέσσαρες αἰῶνες· ποιὸς ποιητής, ποιὸς γλύπτης, ποιὸς ζωγράφος ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς Μή- δειας — καὶ δὲν ἐστάθησαν λίγοι οἱ καλλιτέχνες αὐτοὶ — ἐτόλμησε ν' ἀ- φαιρέσῃ ἀπὸ τὴν ἡρωίδα τὴν πράξη, πού πρῶτος ὁ Εὐριπίδης τὴν παρουσίασε νὰ κάνῃ; Κανεὶς. Ἡ Μήδεια μένει καὶ θὰ μένη ἡ παιδο- κτόνος. Τὸ ἴδιο μένει ὁ Ἀχιλλέας ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Ὀμήρου ὁ ἥρωας, πού μηνίει, ὁ Θεοσίτης τὸ σύμβολο τῆς ἀσκημιᾶς καὶ τῆς ἀμετρο- ἐπειας.

Στὴν παλιὰ ὅμως ἐποχὴ, πού πρέπει μαζὶ τώρα ν' ἀνεβοῦμε, ἡ παράδοση εἶναι ἐξαιρετικὰ ρευστὴ. Δὲν ἔχει ἀποκρυσταλλωθῆ ἀκόμη κι' ἀλλάζει διαρκῶς μορφή. Κάθε τόσο πετάει ὅσα στοιχεῖα τῆς εἶναι

ἀγροῦστα, ἄλλα τὰ παραλλάζει, πλουτίζεται μὲ καινούργια μοτίβα, ζητάει ὁλοένα νὰ πάρῃ καινούργιο νόημα . . . Ὅπως κάθε πνευματικὴ ἐκδήλωση, πού ζῆ κι' ὅσο ζῆ, ἢ παράδοση ἀγωνίζεται ἀδιάκοπα γιὰ τὴν τελείωσίν της καὶ παίρνει κάθε στιγμή καινούργια ἔκφραση καὶ καινούργιο νόημα. Ὅταν ἀποχτήσῃ μιὰ σταθερὴ μορφή κι' ἀποκρυσταλλωθῆ, θὰ πῆ πὼς ἔχει πάψει πιά νὰ ζῆ.

Οἱ λόγοι, πού ἀναγκάζουν τὴν παράδοση ν' ἀλλάζῃ ὅλη τὴν ὥρα, ὅσο μένει ζωντανή, δὲν εἶναι ἐνὸς μόνο εἴδους. Ἀφήνω κατὰ μέρος τὶς ἀλλαγές, πού προκαλοῦν λόγοι τεχνικοὶ καθαρά, προπαντὸς στὸ δράμα, πού δὲν μπορεῖ, δὲν ἔχει τὰ μέσα ν' ἀναπαραστήσῃ κάθε σκηνή, πού παίρνει ἀπὸ τὸ ἔπος ἢ ἀπὸ τὴ λυρική ποίηση — νὰ ποῦμε μιὰ σκηνή, πού παίζεται μέσα σ' ἓνα καράβι στὸ ἀνοιχτὸ πέλαγο—καὶ πού γι' αὐτὸ ἀναγκάζεται νὰ τὴ διασκευάσῃ.

Ἐπὶ τὰς ἀλλαγὰς λόγοι πολιτικοί, πού ἐπιβάλλουν συχνὰ μιὰν ἀλλαγὴν εἰς τὴν παράδοση, ἀκόμα πού δίνουν ἀφορμὴν γιὰ νὰ πλαστῆ μιὰ παράδοση ἐντελῶς καινούργια. Ἐτσι στὰ τελευταῖα πενήντα κάπου χρόνια τοῦ ἔχτου αἰῶνα, οἱ Ἀθηναῖοι τὴν ἐποχὴν, πού ἀρχίζει ἡ μεγάλη ἀκμὴ τῆς πόλης των, ἐπινοοῦν καὶ μετασχηματίζουν ἓνα πλῆθος παραδόσεις. Τότε ὑψώνουν τὸ Θησέα σὲ ἥρωα πανελλήνιο, ἐθνικόν. Ἡ παράδοσί του πλουτίζεται καὶ ἀλλάζει μορφή. Τότε διαμορφώνονται ὅλες ἐκεῖνες οἱ ἱστορίες, ὅπου ὁ Θησέας παρουσιάζεται νὰ ἐλευθερώνη τὴ χώρα ἀπὸ ἄγρια θηρία καὶ κακοποιούς ἀνθρώπους, ἀπὸ τάρους κι' ἀγριόχοιρους, ἀπὸ Προκρούστες καὶ Σκίρωνες καὶ Κερκυῶνες καὶ Σίνιδες. Γιατί; Ἀπλούστατα, ἀπέναντι στὸν Ἡρακλῆ, τὸν ἥρωα τῶν Λωριέων, πού ἀπάλλαξε τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τόσα κακά, ἔπρεπε γιὰ λόγους πολιτικοὺς ὅπως-ὅπως ν' ἀνυψωθῆ κι' ἓνας Ἀθηναῖος ἥρωας, ἄλλος οὗτος Ἡρακλῆς. Ὁ ἀνταγωνισμὸς τῆς Ἀθήνας μὲ τὴ Σπάρτη ἔχει ἀρχίσει νὰ δυναμώνη. Ἀργότερα ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος θὰ βαθύνῃ ἀκόμη πῶς πολὺ τὸ χάσμα στὶς δυὸ πολιτείας ἀνάμεσα· ἡ ἀθηναϊκὴ τραγωδία τῆς ἐποχῆς αὐτῆς δὲ θὰ μπορέσῃ νὰ σταθῆ ἔξω ἀπὸ τὰ πάθη τοῦ πολέμου, θὰ ζητήσῃ νὰ ἐξυπηρετήσῃ κι' αὐτὴ τὸ πνεῦμα τοῦ μίσους καὶ τοῦ διχασμοῦ:

Μεγαλόψυχη ἡ Ἀθήνα τῆς ἠρωικῆς ἐποχῆς αὐτῆς μονάχα βρέθηκε, καμμιά ἄλλη πόλις, νὰ προστατέψῃ τὰ παιδιὰ τοῦ Ἡρακλῆ τὴν ὥρα, πού ζητοῦσε ὁ Εὐρουσθέας νὰ τὰ σκοτώσῃ ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα των—αὐτὴ ἦταν ἡ ἀθηναϊκὴ παράδοση, πού πραγματευόταν ὁ Εὐριπίδης στοὺς Ἡρακλείδες. Κι' ὅμως οἱ ἀπόγονοι αὐτῶν, πού βροῦσαν τὴν Ἀθήνα τὴ σωτηρία των, οἱ Σπαρτιάτες, πόσο ἀχάριστοι θὰ δειχτοῦν ἀργότερα, ὅταν προδίνοντας τὴν παλιὰ χάρη θὰ τολμήσουν νὰ πατήσουν σὰν ἐχθροὶ τὴ γῆ τὴν ἄττική. Ὁ ἀρχικὸς μῦθος διηγόταν, ὅτι οἱ Ἡρακλείδες γιὰ νὰ σωθοῦν εἶχαν καταφύγει εἰς τὴ Θήβα, ὅχι εἰς τὴν Ἀθήνα· δὲ σημαίνει, οἱ Ἀθηναῖοι μετασχηματίζουν τὴν παράδοσιν, τὴν παραποιοῦν γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν τὸ πολιτικόν των συμφέρον, ἀκριβῶς ὅπως ἀργότερα, ὡς τὴν ἐποχὴν μας ἀκόμη, σὲ ἀνά-

λογες περιπτώσεις οἱ ἄνθρωποι παραποίησαν χιλιάδες φορές τὴν ἱστορία ἔτσι, πὺ νὰ μποροῦν νὰ τὴν ἐκμεταλλευτοῦν γιὰ πολιτικοὺς σκοποὺς.

Ἐνας ἄλλος, ἀσύγκριτα πιὸ σημαντικὸς λόγος, πὺ προκαλεῖ ὄλο καὶ καινούργιες μεταβολὲς στοὺς μύθους, εἶναι ἡ ἐπιθυμία, καλύτερα : ἡ ἀνάγκη, πὺ νοιώθει ὁ κάθε ποιητὴς νὰ πλουτίσῃ τὴν παράδοση μὲ καινούργια στοιχεῖα δανεισμένα ἀπὸ ἄλλες ἱστορίες ἢ καὶ ἐπινοημένα ἀπὸ τὸν ἴδιον· νὰ χαρίσῃ στοὺς μύθους μιὰν ἀνθισσὴ καινούργια· νὰ τοὺς ὑποτάξῃ κάτω ἀπὸ τὸ δικό του καλλιτεχνικὸ νόμο :

Ἐνα παλιὸ παραμῦθι στὴν Αἰτωλία διηγόταν τὴν ἱστορία ἑνὸς νέου — Μελέαγρος τ' ὄνομά του στὴ μεταγενέστερη παράδοση —, πὺ στὸ κυνήγι ἀπάνω μάλωνε μὲ τὸν ἀδερφὸ τῆς μητέρας του (ποιοὺς ξέρει ἀπὸ ποιάν ἀφορμὴ!) καὶ στὸ θυμὸ του τὸν ἐσκοτώνει, ἕνα ἔγκλημα, πὺ ἀμέσως ὕστερα τὸ πλήρωνει μὲ τὴ ζωὴ του : ἡ ἴδια ἡ μητέρα του προκαλοῦσε τὸ θάνατό του γιὰ νὰ ἐκδικηθῇ τὸν ἀδερφό της. Τὰ πρόσωπα, πὺ παίρνουν ἐδῶ μέρος, εἶναι ἐλάχιστα : ὁ νέος, ἡ μητέρα, ὁ θεῖος. Ἀργότερα ἕνας ποιητὴς θέλησε νὰ μεταφέρῃ τὴν ἱστορία αὐτὴ ἀπὸ τὸν παραμυθικὸ κόσμον στὸν ἐπικό. Πῆρε λοιπὸν πρῶτα - πρῶτα καὶ ἐπλασίωσε τὸ μάλωμα τοῦ Μελεάγρου μὲ τὸ θεῖο του μέσα σ' ἕναν ὀλόκληρο πόλεμον· γιὰ νὰ δώσῃ τὴν ἀφορμὴ τοῦ πολέμου αὐτοῦ ἔπλασε μιὰ μεγάλη ἱστορία : ἡ Ἀρτεμη εἶναι θυμωμένη μὲ τὸν Οἰνέα, τὸ βασιλιᾶ τῶν Αἰτωλῶν καὶ στέλλει ἕναν ἄγριο κάπρο, τὸν περίφημον καλυδώνιον κάπρο, νὰ ἐρημώσῃ τῆς χώρας τὰ σπαρτὰ καὶ τοὺς κήπους. Γιὰ νὰ τὸν σκοτώσουν προκαλεῖ ὁ Μελέαγρος, ὁ γυιὸς τοῦ βασιλιᾶ τοὺς μεγαλύτερους ἥρωες ἀπ' ὄλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας, ὅταν ὅμως τὸ κατορθώνουν, ἀρχίζουν νὰ μαλώνουν μεταξὺ των, ποιοὺς θὰ πάρῃ τὸ δέρμα τοῦ ζώου. Ἔτσι γεννιέται ὁ πόλεμος. Στὴ μάχη ἐπάνω σκοτώνει ὁ Μελέαγρος τὸ θεῖο του· ὕστερα θυμωμένος μὲ τὴ μητέρα του, πὺ τὸν καταρριεῖται, ἀποτραβιέται ἀπὸ τὴ μάχη· οἱ ἐχθροὶ νικοῦν· ἄδικα παρακαλοῦν τὸν ἥρωα φίλοι καὶ δικοὶ νὰ ξαναγυρίσῃ στὸν πόλεμον. Μόνο τὴν τελευταία στιγμὴ, ὅταν πιά οἱ ἐχθροὶ βρίσκονται μέσα στὴν πόλη καὶ ἀρχиноῦν νὰ βάζουν φωτιά, ὁ Μελέαγρος κλονίζεται ἀπὸ τῆς γυναίκας του τὰ παρακάλια, βγαίνει, διώχνει τοὺς ἐχθροὺς καὶ πεθαίνει, καθὼς τὸν βαραίνει ἡ μητρικὴ κατάρα. Τὸ παλιὸ παραμῦθι πλουτίστηκε σὲ πρόσωπα, σὲ σκηνές, σὲ θέματα ἐπικά· ὑποτάχθηκε στοὺς νόμους τῆς τέχνης τῆς ἐπικῆς.

Ἐνα ἄλλο παράδειγμα ἀπὸ τὸ δράμα :

Συγκρίνοντας τὴν Ἡλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ μὲ τὴς Ἰσχυφῶρες τοῦ Αἰσχύλου, πὺ ἔχουν τὴν ἴδιαν ὑπόθεσιν, βλέπομε τὴς ἀλλαγές, πὺ ἐπιβάλλει στὴν παράδοση ὁ νεώτερος τραγικός, γιὰ νὰ ἱκανοποιήσῃ τοὺς δικούς του καλλιτεχνικοὺς σκοποὺς. Τὸ κύριον πρόσωπον στὸ Σοφοκλέα δὲν εἶναι πιά ὁ Ὀρέστης, εἶναι ἡ Ἡλέκτρα, καὶ γιὰ νὰ τονίσῃ τὴ δύναμιν καὶ τὴ θέλησιν τῆς ἡρωίδας, πὺ αποφασίζει αὐτὴ μιὰ ἀβοήθητη γυναῖκα, νὰ σκοτώσῃ ἕναν ἄντρα καὶ τύραννον, τὸν Αἰγισθον, ὁ Σοφοκλῆς ἐπινοεῖ πρῶτος αὐτὸς καὶ τοποθετεῖ στὸ πλᾶν τῆς

τῇ Χρυσόθεμῃ, μιᾶν ἀδερφή ἀδύνατη, χωρὶς σθένος, ὑποταγμένη στὸ ζυγὸ αὐτοῦ, ποὺ εἶχε σκοτώσει τὸν πατέρα της—ἀκριβῶς τὸ ἴδιο τεχνικὸ μέσο ὃ τραγικὸς τὸ εἶχε χρησιμοποιήσει καὶ γιὰ τὴν Ἀντιγόνη: στὴν ἀρρενωπότητά της εἶχε ἀντιτάξει μιᾶν ἀδύναμη, ἀβουλή ἀδερφή, τὴν Ἴσμήνη.

Ἡ ἀνάγκη αὕτη, ποὺ αἰσθάνεται ὁ ποιητής, νὰ δώσῃ καινούργια ζωὴ στὴν τριμμένη παράδοσή δαμάζοντάς την κάτω ἀπὸ τοὺς δικούς του καλλιτεχνικοὺς νόμους, εἶναι φυσικὰ ἓνα φαινόμενο βαθύτατα πνευματικόν. Ὅσο σκοπὸς μας ἔδῳ δὲν εἶναι νὰ ἐξετάσωμε τὴν καλλιτεχνικὴν ἰδέαν, πῶς ἐκφράζεται στὸ ἀρχαῖο ποιητικὸ ἔργο. Γι' αὐτὸ δὲ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν περισσότερο οἱ ἀλλαγές τῶν μύθων, ποὺ τὶς ὑπαγορεύουν σκοποὶ καθαροὶ καλλιτεχνικοί. Κάτι ἄλλο ζητοῦμε ἐμεῖς: Τί ἀλλαγές προκαλεῖ στὴν παράδοσιν κανένας πιά λόγος καλλιτεχνικὸς οὔτε πολιτικὸς οὔτε τεχνικὸς, ὅπως εἶδαμε ὡς τώρα, ἀλλὰ ἡ ἀπαίτηση, ποὺ προβάλλει κάθε ποιητής, οἱ μῦθοι, ὅσους θὰ πάρῃ νὰ διηγηθῇ, νὰ βρίσκωνται ἐναρμονισμένοι μὲ τὸν ἠθικόν, τὸ θρησκευτικόν καὶ τὸν κοινωνικόν κόσμον, ποὺ κλείνει αὐτὸς μέσα του· ἀκόμη τί ἀλλαγές προκαλεῖ ὁ ἀδιάκοπος πλουτισμὸς τῆς ἐμπειρίας, ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἐπιστήμης, ἡ ἀνακάλυψις, ἡ ἐχτίμησις καὶ ἡ ὑπερεχτίμησις τοῦ λογικοῦ στοιχείου στὸν ἄνθρωπον—ὅλ' αὐτὰ καθὼς ἔρχονται σὲ σύγκρουσιν μὲ τὴν ἀρέλειαν, ποὺ δείχνουν οἱ παλιές γεμᾶτες θαύματα ἱστορίες.

Τὸ ξέρω, τὸ ξεχώρισμα αὐτὸ τῆς καλλιτεχνικῆς ἰδέας ἐνὸς ἔργου ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν, τὴν ἠθικὴν, τὴν κοινωνικὴν πίστιν τοῦ δημιουργοῦ του οὔτε εὐκολόν οὔτε κἀν δυνατὸν πολλὰς φορὰς εἶναι: ὁ κόσμος τοῦ ποιητῆ ἐκφράζεται συνολικὰ πάντα, ποτὲ κομματιασμένα. Ὅμως γιὰ νὰ μπορέσωμε νὰ βαθύνωμε στὸ κύριον θέμα μας θεωρῶ ἀναγκαῖον ν' ἀποκλείσω ἀπὸ τὴν ἐξέτασίν μας κάθε αἰσθητικὴ παρατήρησις καὶ ἀπὸ τὸν πνευματικόν κόσμον τοῦ ποιητῆ νὰ τονίσω μόνον τὰ ἠθικά, τὰ θρησκευτικά, τὰ κοινωνικά καὶ τὰ νοησιαρχικά στοιχεῖα, ποὺ ἀνάγκασαν κάθε τόσο μιᾶν παράδοσιν ν' ἀλλάξῃ.

Ὅσο γιὰ νὰ καταλάβωμε, πόσῃν ἐπίδρασιν ἀσκοῦν ἐπάνω στὴν διαμόρφωσιν τῶν μύθων οἱ παράγοντες αὐτοί, πρέπει πρῶτα νὰ γνωρίσωμε μερικὰ χαρακτηριστικά, ποὺ ἰδιάζουσιν στὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν παράδοσιν:

Ἐνα εἶναι, ὅτι τὰ πρόσωπα, ποὺ παρουσιάζονται νὰ δρῶσιν στοὺς μύθους μέσα, δὲν εἶναι ἀδιάφορα οὔτε ἀνώνυμα οὔτε κἀν θνητά. Εἶναι θεοὶ καὶ ἥρωες. Τοὺς θεοὺς αὐτοὺς τοὺς πιστεύει καὶ τοὺς λατρεύει ὁ ποιητής μαζί μὲ τὸ ἔθνος του ὅλο. Οἱ ἥρωες πάλι βρίσκονται ἀνάμεσα σὲ θεοὺς καὶ ἀνθρώπους: δὲν ἔχει τόση σημασία, ὅτι καὶ ἀπὸ αὐτοὺς πολλοὶ ἔχουσιν τὴν λατρείαν των· ὅλοι των ὅμως εἶναι ἀνώτεροι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, ἀνδρῶν ἠρώων θεῖον γένος, ἔζησαν σὲ μιᾶν παλιά, ὄνειρεμένην ἐποχὴν καὶ εἶναι οἱ μεγάλοι πρόγονοι τῶν σημερινῶν θνητῶν. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἱστορία των ἀποχτᾶ τόση βαρῦτητα.

Σήμερον μᾶς εἶναι ἀδύνατον νὰ ξαναζήσωμε τὴν δύναμιν, ποὺ ἐκλείσει

μέσα της ἢ ἥρωικὴ παράδοση στὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα. Σὲ μᾶς τώρα οἱ παραδόσεις, οἱ δικές μας εἴτε τοῦ ἄλλου κόσμου, δὲν παρουσιάζονται παρὰ σὰν πλάσματα τῆς φαντασίας, χωρὶς βαθύτερην ἀξία—τὸ πολὺ-πολὺ μὲ κάποιαν αἰσθητικὴ μόνον ἀξία. Ὁ ἀρχαῖος ὅμως κλείνει μιὰ βαθύτατη μέσα του πίστη γιὰ τὴν παράδοσή του, τὴ ζῆ μὲ μιὰν ἑξαιρετικὴν ἔνταση, μιὰ παράδοση, ποὺ δὲν τοῦ μιλεῖ γιὰ μάγισσες καὶ δράκους κι' ἀνώγυμες βασιλοπούλες, ἀλλὰ γιὰ τοὺς θεοὺς του καὶ γιὰ τοὺς ἥρωικούς του προγόνους. Ἡ μυθικὴ παράδοση ἀναφέρεται σὲ πραγματικὰ πρόσωπα—θεϊκὰ καὶ θνητὰ—καὶ γεγονότα, εἶναι ἱστορία. Ἀκόμα ἓνα τόσο κριτικὸ μυαλὸ σὰν τὸ Θουκυδίδη πιστεύει χωρὶς κανένα δισταγμὸ, πὼς ὁ τρωικὸς πόλεμος εἶναι κάτι ποὺ ἔγινε, ἀδιάφορο ἂν ὁ Ὅμηρος σὰν ποιητῆς ἔμεγαλοποίησε τὰ πραγματικὰ γεγονότα.

Μὲ τὴν παλιὰ μυθικὴ παράδοση βρίσκεται ὁ ἀρχαῖος σὲ μιὰ βαθύτατη πνευματικὴ σχέση· ἐπάνω στὶς πράξεις τῶν ἥρωικῶν προγόνων τοῦ μετράει τὶς δικές του, ἐπάνω στὴν παλιὰ ἱστορία, ὅπως τὴν πιστεύει, μετράει τὴν ἱστορία, ποὺ αὐτὸς γράφει. Τὰ σύγχρονα γεγονότα, κάθε ἄλλο παρὰ ἀσήμαντα, δὲν ἔχει τρόπο νὰ τὰ ὑψώσῃ σὲ ἀξίες παρὰ μονάχα ἑξαιρόντας τὰ ἥρωικὰ πρότυπά των, τὰ γεγονότα τῶν μυθικῶν χρόνων.

Στὴν ἐποχὴ τῆς μεγάλης ἀκμῆς οἱ Ἀθηναῖοι ἐχάρισαν στὴν πόλιν των τὸν Παρθενῶνα. Οἱ μετόπες του παρίσταναν τὶς μάχες τῶν θεῶν μὲ τοὺς Γίγαντες, τοῦ Θησέα μὲ τὶς Ἀμαζόνες, τῶν Λαπιθῶν μὲ τοὺς Κένταυρους, τέλος τὴν ἄλωση τοῦ Ἰλίου. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἀγῶνες κερδίζονται μὲ τὴν ἐνεργότατη βοήθεια τῆς Ἀθηνᾶς, τῆς θεᾶς, ποὺ ἔδωκε τ' ὄνομα στὴν πόλιν, τοῦ Θησέα, ποὺ στάθηκε ὁ μέγας ἥρωικὸς συνοικιστῆς της, καὶ τῶν Ἀθηναίων ἡρώων τῆς τρωικῆς ἐποχῆς: ἓνας ὕμνος στὴν ἥρωικὴν Ἀθήνα γιὰ τοὺς ἀγῶνες της μὲ τοὺς βαρβάρους, Γίγαντες καὶ Κένταυρους καὶ Τρῶες καὶ Ἀμαζόνες. Παρόμοια δόξα φωτίζει καὶ τὴν Ἀθήνα, ποὺ ὑψώνει τὸν πέμπτον αἰῶνα τὸν Παρθενῶνα. Ὁ παραλληλισμὸς στὰ μεγάλα γεγονότα, ποὺ εἶχε ζήσει πρὶν λίγα χρόνια ἢ πόλιν πολεμῶντας κι' αὐτὴ βαρβάρους, τοὺς Πέρσες, γίνεται ἀμέσως. Ἀντικρῦζοντας οἱ Ἀθηναῖοι στὸ ναὸ τῆς θεᾶς των Κενταυρομαχίης καὶ Ἀμαζονομαχίης καὶ τρωικὲς μάχες ἔβλεπαν τοὺς δικούς των ἀγῶνες ἀνυψωμένους στὴ σφαῖρα τὴν ἥρωικὴν.

Τὸ ἴδιο καὶ στὴν ποίηση: δράματα, ποὺ ν' ἀναφέρονται στὰ μεγάλα σύγχρονα κατορθώματα, γράφηκαν δυὸ τρία μόνον. Ὁ ἔπαινος ὅμως γιὰ τὴν Ἀθήνα τῶν ἥρωικῶν καιρῶν, ἢ καύχησις γιὰ τὴν ἀγάπη καὶ τὰ δῶρα τῶν θεῶν στὴν εὐλογημένη αὐτὴ πόλιν, γιὰ τὴ μεγαλοψυχία τῶν παλιῶν της βασιλιάδων ἀκούεται ὅλη τὴν ὥρα μὲ κάθε εὐκαιρία σὲ κάθε δράμα σχεδόν. Κι' ὄχι μόνον τῆς δικῆς τοῦ ἀρετῆς τὸν ἀντίχτυπο ζῆ ὁ ἀρχαῖος στὴν παράδοσιν· σ' αὐτὴν προβάλλει καὶ τὴν κακία τῶν ἐχθρῶν. Παρακολουθῶντας τὴν παράστασιν τοῦ Ὀρέστη τοῦ Εὐριπίδη οἱ Ἀθηναῖοι πόση χαρὰ θὰ ἔνοιωσαν βλέποντας ἓναν

μεγάλο ήρωικὸ βασιλιᾶ τῶν ἐχθρῶν των, τὸ Σπαρτιάτη Μενέλαο κατεβασμένο σ' ἓνα τόσο ταπεινὸ ήθικὸ ἐπίπεδο.

Κάτι ἄλλο, ποὺ ἰδιαίξει στὴν ἀρχαία παράδοση, εἶναι πὼς αὐτὴ δὲ μένει ὡς τὸ τέλος στὰ χέρια τοῦ μεγάλου ἀξεχώριστου πλήθους σὰ λαϊκὸ δημιούργημα. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι κι' ὁ λαὸς διηγόταν πολλὰ σὲ ὄλες τὶς ἐποχὲς καὶ συχνὰ βλέπομε, ἀκόμα καὶ σὲ ὑστερώτερους χρόνους τὸν ποιητὴ, νὰ ποῦμε τὸν Εὐριπίδη, νὰ ἀντλή ἀπὸ τὶς προφορικὲς λαϊκὲς διηγήσεις. Ὅμως τὸν κύριο φορέα τῆς ἀρχαίας παράδοσης τὸν ἔχομε πολὺ νωρὶς στὸν προσωπικὸ ποιητὴ κι' αὐτὸ ἔχει ἀνυπολόγιστη σημασία γιὰ τὴν ἐξέλιξή της. Δὲν εἶναι ὁ πολὺς λαὸς, ποὺ γιὰ νὰ περάσῃ μόνο τὴν ὥρα του διηγεῖται μιὰν ἱστορία διαιωνίζοντάς τὴν χωρὶς νὰ πολυσκεφτῆ γι' αὐτὴ. Εἶναι ὁ ποιητὴς, ποὺ νοιώθει βαθιὰ, πόσην ἀξία κλείνει μέσα τοῦ ὁ κόσμος ὁ μυθικός, ποὺ ξέρει, πόσο γόνιμη σ' ἓνα ἔθνος εἶναι ἡ συναίσθηση μιᾶς πνευματικῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴ σύγχρονη ζωὴ καὶ στὰ περασμένα, πόση μορφωτικὴ δύναμη ἔχουν τὰ ήρωικὰ πρότυπα. Γι' αὐτὸ καὶ συναντοῦμε τὸ μῦθο σὲ κάθε σχεδὸν εἶδος ποίηση: τὸ ἔπος καὶ ἡ τραγωδία παίρνουν τὸ ὑλικὸ των ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ μῦθο· ὁ μῦθος ἀποχτᾶ ὄχι μικρὴ σημασία καὶ στὴ λυρική ποίηση καὶ δὲ λείπει οὔτε ἀπὸ τὴν κωμωδία.

Ὁ ποιητὴς εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς κυριώτερους παράγοντες στὴ μόρφωση τοῦ ἔθνους του, εἶναι ὁ πνευματικὸς ὁδηγὸς του· τὸ ἔργο του 'παιδεύειν ἀνθρώπους καὶ βελτίους ἀπεργάζεσθαι', γιὰ νὰ χρησιμοποήσω τὰ πλατωνικὰ λόγια. Ὅ,τι εἶναι ὁ δάσκαλος γιὰ τὰ παιδιά, εἶναι ὁ ποιητὴς γιὰ τοὺς μεγάλους, λέει κάπου ὁ Ἀριστοφάνης. Στὴ διάθεσή του ἔχει ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ δυνατὰ ὄπλα, τὴν ποίηση. Μπορεῖ μὲ τὴ συγκίνηση καὶ τὸν ἐνθουσιασμό, ποὺ γεννᾶ, νὰ παρασύρῃ τὸν ἀκροατὴ ὅπου αὐτὸς θέλει — ἓνα ὄπλο θαυμάσιο, μὰ ποὺ σὲ ἀνάξια χέρια καταντάει πολὺ ἐπικίνδυνο. Γι' αὐτὸ κι' ὁ ποιητὴς πρέπει νὰ ἔχῃ βαθειὰν ἐπίγνωση τοῦ προορισμοῦ του. Δὲν εἶναι ὁ ἀνεύθυνος λαϊκὸς ἀφηγητὴς, εἶναι αὐτός, ποὺ μορφώνει τὸ ἔθνος ὑπεύθυνα. Ἀργότερα θὰ τὸν ἀντικαταστήσῃ ὁ σοφιστὴς, κι' ὁ ρήτορας, μὰ γιὰ τὴν ὥρα δὲν ἔχει κανένα σοβαρὸν ἀνταγωνιστὴ. Ἐνας λαϊκὸς ἀφηγητὴς συμπυκνώνει μονάχα τῆς μεγάλης ἀπρόσωπης μάζας τὴν ήθική, τὴν κοσμοθεωρία. Ἐνας προσωπικὸς ποιητὴς, τὶς περισσότερες φορὲς προχωρημένος στὴ σκέψη πιὸ μπροστὰ ἀπὸ τὸ πλῆθος, ζητάει νὰ ὁδηγήσῃ ἐκεῖ, ποὺ αὐτὸς πιστεύει. Εἶναι ἄλλωστε θεόπνευστος, 'ἐρμηνεὺς θεῶν', μὲ τὸ στόμα του μιλοῦν οἱ Μοῦσες.

Ὁ ποιητὴς λοιπὸν αὐτὸς θὰ πάρῃ νὰ διηγηθῆ μιὰ παράδοση, ποὺ τὴ βρίσκει στὴν παλαιότερη γραμματεία ἢ καὶ στὸ στόμα τοῦ λαοῦ· κι' ἡ παράδοση αὐτὴ θὰ ἀναφέρεται πάντα σὶς πράξεις τῶν θεῶν καὶ τῶν παλιῶν ήρώων. Ὑστερα ἀπὸ τὴ σημασία, ποὺ εἶδαμε πὼς παίρνει ἡ παράδοση στὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, δὲν θέλει πολλὴ σκέψη γιὰ νὰ καταλάβωμε, ὅτι ὁ νεώτερος ποιητὴς δὲ θὰ θελήσῃ νὰ

ξαναδιηγηθῆ τὴν παλιὰ ἱστορία ἀνεξέλεγκτα, μόνο θὰ ζητήσῃ πρῶτα νὰ ἰδῆ, ἂν ὅσες πράξεις ἐνεργοῦν σ' αὐτὴ μέσα τὰ θεϊκὰ καὶ τὰ ἥρωικὰ πρόσωπα ἑναρμονίζονται μὲ τὴν ἀντίληψη, ποὺ κλείνει αὐτὸς τώρα μέσα του γιὰ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωες· γενικώτερα: ἂν τὸ παλιὸ ὑλικὸ τῆς παράδοσης καὶ οἱ ἰδέες, ποὺ ἐξέφρασαν μ' αὐτὸ ὁ λαὸς κι' οἱ παλιοὶ ποιητές, μπορούν νὰ συμβιβαστοῦν μὲ τὶς ἰδέες, ποὺ αὐτὸς τώρα πιστεύει καὶ ποὺ θέλει νὰ διακηρύξῃ μὲ τὸ ἔργο του, γιὰ νὰ μορφώσῃ.

Στὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα ἡ πνευματικὴ ἐξέλιξις ἀκολουθεῖ ἕνα ρυθμὸ πολὺ γοργό, ὁλοένα διαμορφώνονται καινούργιες πνευματικὲς ἀξίες, ἡ θρησκευτικὴ ἀντίληψη ὑψώνεται, τῆς ἠθικῆς τὸ νόημα ὄλο καὶ βαθαίνει, ἡ ἐμπειρία πλουτίζεται κάθε στιγμὴ προάγοντας τὴ γνώση. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ νεώτερος κάθε φορὰ ποιητῆς κατ' ἀνάγκη παίρνει καὶ μετρᾷ ἐπάνω σὲ μέτρα καινούργια τὰ ἔργα, τὰ λόγια, τὸ ἦθος τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων τῆς παλιᾶς παράδοσης.

Ὁ μῦθος καθρεφτίζει πάντα τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς, ποὺ τὸν δημιουργεῖ· μιὰ ἁρμονία ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ παράδοση καὶ στὴν πίστι τοῦ δημιουργοῦ της. Ὅμως οἱ ἀντιλήψεις ἄλλαξαν στὸ μεταξὺ κι' ὁ καινούργιος ποιητῆς συχνὰ θὰ ἰδῆ, πῶς ὁ κόσμος τῆς παράδοσης δὲν μπορεῖ νὰ συμβιβαστῆ μὲ τὴ δική του πίστι· ὅπως ἔχει, δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ γίνῃ τὸ ὄργανο γιὰ νὰ ἐκφράσῃ τῶν δικῶν του ἰδεῶν τὸν κόσμο. Ἡ παλιὰ ἁρμονία ἔχει καταστραφῆ. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἔχει φτάσει νὰ πιστέψῃ στοὺς φυσικοὺς νόμους σὰν κάτι ἀπαράβατο, πῶς μπορεῖ νὰ δεχτῆ τὸ θαῦμα, αὐτὸ ποὺ παίζει ὡστόσο ἕναν ὄχι ἀσήμαντο ρόλο στὴν παλιὰ παράδοση; Καὶ πῶς μπορεῖ νὰ παρουσιάσῃ τοὺς θεοὺς προστάτες μιᾶς κοινωνίας, ποὺ αὐτὸς τώρα πιά τὴν ἔχει ξεπεράσει; Καὶ τὸ πιὸ σημαντικό: πῶς μπορεῖ νὰ ἀποδώσῃ στοὺς θεοὺς καὶ στοὺς ἥρωες ἐνέργειες, ποὺ αὐτὸς κρίνοντάς τις μὲ τὴ δική του προχωρημένη ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἀντίληψη τὶς βρίσκει ἀνάρμοστες γιὰ θεοὺς καὶ γιὰ ἥρωες, ἄδικες, ἀνήθικες;

Οἱ θεοὶ δὲν ἐπιβάλλουν ποτὲ τὴν ἠθικὴν στοὺς ἀνθρώπους, οἱ ἄνθρωποι προβάλλουν τὴ δική των ἠθικὴν στοὺς θεοὺς, αὐτὴ ποὺ γεννιέται μέσα στὴν ἀνθρώπινη κοινωνία. Γι' αὐτὸ ἡ ἀνύψωσις τῶν θεῶν προχωρεῖ παράλληλα κι' ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν ἀνύψωσις τῶν θνητῶν. Ἡ τήρησις τῶν ἠθικῶν κανόνων, ποὺ πλάστηκαν σιγὰ-σιγὰ μέσα στὸ ἀνθρώπινο γένος, παρουσιάζεται σὰ θεία προσταγή.

Οἱ θεοὶ μεταβάλλονται ἔτσι σὲ προστάτες τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἠθικῆς. Καὶ τὴν ἴδια στιγμὴ γεννιέται μιὰ εὐλογία ἀπαίτησις: ἐκεῖνοι, ποὺ μᾶς ἐπιβάλλουν μιὰν ὅποιαν ἠθικὴν, πρέπει νὰ γίνουν κι' αὐτοὶ δυνάμεις ἠθικῆς. Ὁ ἠθικὸς νόμος ἔδωσε πρῶτα τοὺς ἀνθρώπους στὴ γῆ κάτω, τώρα δένει καὶ τοὺς θεοὺς στὸν οὐρανὸ ψηλά. Δὲν ἔχουν πιά τὴν ἐλευθερίαν νὰ ἐνεργοῦν ὅλα ὅσα ἐνεργοῦσαν ἄλλοτε. Ἀνάλογη συμμόρφωσις μὲ τὴν καινούργια ἠθικὴ τάξις ἀπαιτεῖ κανεὶς καὶ ἀπὸ τοὺς ἥρωες, ποὺ πρέπει νὰ ὀλοκλήρωσαν στὴ γῆ ἀπάνω μιὰ ζωὴ

ἄξια νὰ σταθῆ σὰ φωτεινὸ πρότυπο γιὰ τὴ σύγχρονη τῶν κοινῶν θνητῶν τὴ ζωὴ.

Ἐναν ἀνυψωμένο τώρα θεὸ εἶτε ἥρωα δὲν μπορούμε νὰ τὸν παρουσιάσωμε νὰ ἐνεργῆ, ὅπως ἡ παλιὰ παράδοση μὲ τὴν παλιά της ἠθικὴ καὶ κοσμοθεωρία τὸν παρουσίαζε. Ναί, ἀλλὰ δὲν εἶναι πάλι δυνατὸ ν' ἀπορρίψωμε τὸ μυθικὸ κόσμον ὁλόκληρον σὰν ἓνα ψεύτικο κι' ἀχρηστο πλάσμα τῆς φαντασίας τῶν παλιῶν. Εἶναι ἡ ἱστορία τῶν θεῶν μας καὶ τῶν προγόνων μας τὴν πιστεύομε. Σ' αὐτὴ προβάλλομε καὶ ζοῦμε—μὲ τὴ βαθύτατη ἔννοια τῆς λέξης—τὴ σημερινή μας ἐποχὴ. Εἶναι ἓνα κομμάτι τῆς ἱστορικῆς μας ζωῆς, μαζί του εἴμαστε δεμένοι μὲ δεσμοὺς ἀλύτους. Ἐνας μόνον, ἓνας φιλόσοφος, ὁ Ξενοφάνης, τόλμησε τὴν παλαιότερη ἐποχὴ νὰ διακηρύξῃ, πὼς ὁλόκληρη ἡ μυθικὴ παράδοση εἶναι ἓνα φανταστικὸ δημιούργημα τῶν ποιητῶν χωρὶς ἄξια :

*Πάντα θεοῖσ' ἀνέθηκαν Ὅμηρος θ' Ἡσίοδος τε,
ὅσα παρ' ἀνθρώποισιν ὀνειδᾶ καὶ νόγος ἐστίν,
κλέπτειν μοιχεύειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεύειν (ἀπ. 10 D.)*

Ποιὸς θέλησε νὰ τὸν πιστέψῃ; Ὁχι! Καὶ οἱ δυὸ δυνάμεις ποὺ στέκονται κάθε τόσο ἀντιμέτωπες, καὶ οἱ καινούργιες ἰδέες καὶ ἡ παλιὰ παράδοση εἶναι ἀλήθειες ἀπόλυτες, ζωντανὲς στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων, νὰ σβύσῃ δὲ γίνεται καμμιὰ. Πῶς ὅμως τότε μπορεῖ νὰ παραμεριστῆ ἡ ἀντίθεση αὐτή, ἀντίθεση ποὺ πρέπει νὰ ξαναγυρίσῃ σὲ κάθε ποιητῆ, ὅποιος ἀντιπροσωπεύει ἰδέες διαφορετικὲς ἀπὸ τὶς ἰδέες ἐκείνου, ποὺ διαμόρφωσε γιὰ τελευταία φορὰ τὴ σχετικὴ παράδοση, μὲ ἄλλα λόγια σὲ κάθε ποιητῆ, ποὺ ἀνήκει σὲ μιὰ καινούργια πνευματικὴ γενιά;

Πρῶτα-πρῶτα μ' ἓναν συμβιβασμὸ ὅσο πρόχειρον κι' ἐπιφανειακό. Ὁ συμβιβασμὸς αὐτὸς μπορεῖ νὰ κατορθωθῆ μονάχα μὲ κάποια θυσία, ἃς εἶναι κι' ἐλαφρὴ, ποὺ θὰ κἀνῃ μιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς δυνάμεις, ἡ παλιὰ παράδοση εἶτε οἱ καινούργιες ἰδέες. Κι' ἐπειδὴ δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ κἀνῃ παραχώρηση στὶς ἰδέες του, εἶναι φυσικὸ τὶς πιὸ πολλὰς φορὰς νὰ ὑποχωρῆ ἡ παλιὰ παράδοση, ὁ ποιητῆς ἀναγκάζεται νὰ τὴ μετασχηματίσῃ. Στὴ θυσία αὐτὴ προβαίνει χωρὶς πολλοὺς δισταγμοὺς κι' ἐκεῖνος ἀκόμη, ποὺ πιστεύει στὸ μυθικὸ κόσμον σὰ σὲ ἀπόλυτην ἀλήθεια. Γιατὶ δὲν ἔχει παρὰ νὰ δεχτῆ, πὼς τὴν ἀνωμαλία, αὐτὴ ποὺ τὸν ὑποχρέωσε νὰ μεταβάλλῃ τὴν παλαιότερη μορφή τῆς παράδοσης, τὴν προκάλεσε ὁ ποιητῆς, ποὺ διηγήθηκε τὸ σχετικὸ μῦθον γιὰ τελευταία φορὰ πρὶν ἀπ' αὐτόν, ἐνῶ ὁ ἴδιος δὲν ἔκανε ἄλλο, παρὰ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν παλιὰ ἱστορία στὴν ἀληθινὴ της μορφή πραγματικὰ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν δημιουργεῖ μιὰ καινούργια παραλλαγὴ σύμφωνα μὲ τὸ δικό του κόσμον. Ἡ ἁρμονία ἀποκατασταίνεται γτ' ἰσμενὴ ἐπάνω σὲ καινούργιες βάσεις τώρα. Ἡ παλιὰ παραλλαγὴ παραμερίζεται μπορεῖ ἀθόρυβα, μπορεῖ καὶ μὲ τὴ ρητὴ δήλωση, ὅτι δὲν

είναι δυνατό νὰ εἶναι σωστή, συχνὰ βέβαια καὶ μὲ μιὰν ἔντονη πολεμικὴ ἐνάντια στοὺς παλαιότερους ποιητές, πού κάνουντας κατάχρηση τῆς δύνاميς των τόλμησαν νὰ παραχαράξουν τὴν ἀλήθεια καὶ νὰ παρουσιάσουν τοὺς ἥρωες καὶ τοὺς θεοὺς νὰ ἐνεργοῦν πράξεις, πού δὲν ἔχουν κάνει, δὲν μπορεῖ νὰ ἔχουν κάνει.

Μιὰ παράδοση, ὅταν χρειαστῆ νὰ ἐναρμονιστῆ μὲ τὴν προχωρημένη σκέψη ἑνὸς νεώτερου ποιητῆ, εἶναι δυνατό νὰ μετασχηματιστῆ μὲ πολλοὺς τρόπους· θὰ τοὺς παρακολουθήσωμε στὶς ἀκόλουθες ὁμιλίαις. Ὡστόσο μπορεῖ καὶ ριζοσπαστικώτερα νὰ ἐνεργήσῃ ὁ ποιητῆς καθὼς προσπαθεῖ νὰ δώσῃ στὰ θεϊκὰ καὶ στὰ ἥρωικὰ πρόσωπα τῆς παράδοσης τὸ ἠθικὸ βάθος, πού αὐτὸς θέλει· μπορεῖ ν' ἀπορρίψῃ ὀλόκληρη μιὰ παράδοση, χωρὶς νὰ ζητήσῃ νὰ τὴν περισώσῃ μὲ μιὰν ὅποια διασκευή. Αὐτὸ θὰ γίνῃ, ὅταν ὁ ποιητῆς καταλάβῃ, ὅτι τὸ χάσμα, πού χωρίζει τὶς δικές του ἀντιλήψεις ἀπὸ τὴν παράδοση ἐκείνη, δὲν μπορεῖ νὰ γεφυρωθῆ μὲ κανένα τρόπο. Φυσικὰ μὲ τὸ ν' ἀπορρίψῃ μιὰ παράδοση, δὲ σημαίνει, ὅτι τοῦ κλονίστηκε ἡ πίστις στὸ μυθικὸ κόσμον γενικῶς. Ἀπεναντίας! Ἀκριβῶς ἐπειδὴ πιστεύει ἀκλόνητα, πὼς ἡ μυθικὴ παράδοση κλείνει μέσα τῆς μιὰν ἀλήθεια ὑπέριστα καὶ μόνο γι' αὐτὸ, αἰσθάνεται τὴν ὑποχρέωση νὰ ζητήσῃ νὰ τὴν ἀπαλλάξῃ ἀπὸ κάθε στοιχεῖο, κάθε διήγησι, πού δὲν μπορεῖ νὰ τὴ δεχτῆ γιὰ σωστή.

Ὅμως ὁ ποιητῆς, πού ζῆ τὴ σύγκρουσι τῆς δικῆς του ἀνυψωμένης ἠθικῆς ἀντίληψης μὲ τὸν κόσμον τῶν παραδόσεων, δὲν τὰ βάζει πάντοτε μὲ τὴν παλιὰ παράδοση καὶ τοὺς ποιητές, πού τὴ δημιούργησαν. Ἡ πολεμικὴ του μπορεῖ νὰ προσβάλλῃ καὶ τὰ πρόσωπα—θεϊκὰ καὶ ἥρωικὰ—πού ἐνεργοῦν τὶς ἀνάξιες πράξεις μέσα στοὺς μύθους. Πρὶν εἶδαμε νὰ μπαίνη βάση ἀσάλευτη ἡ τελειότητα τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων κι' ἔτσι ν' ἀποκηρύχνηται ἡ παλιὰ παράδοση. Ἄν ὅμως κρίνωμε τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωες ἀπὸ τὰ ἔργα, πού κάνουν στὴν παράδοση μέσα, τότε εἴμαστε ὑποχρεωμένοι ν' ἀποκηρύξωμε τὴν τελειότητά των. Τὴν πρώτη φορὰ ὁ συλλογισμὸς ἔχει τὸν τύπον αὐτό:

Τὰ πρόσωπα τοῦ μύθου, θεοὶ καὶ ἥρωες, πού παρουσιάζονται νὰ ἐνεργοῦν ἀνήθικες, ἄδικες καὶ κακὲς πράξεις, εἶναι ἠθικὰ καὶ δίκαια καὶ καλὰ. Λοιπὸν ἡ παράδοση, σ' αὐτὴ τουλάχιστον τὴ μορφῇ, εἶναι ψεύτικη κι' ὁ ποιητῆς, πού τὴ διηγῆθηκε, ἀνάξιος νὰ χαρῆ τὸ σεβασμὸ μας.

Τὴ δεύτερη φορὰ ὁ συλλογισμὸς παίρνει ἀκριβῶς τὸν ἀντίθετον δρόμον: Ἡ παράδοση παρουσιάζει πράξεις θεῶν καὶ ἡρώων ἀνήθικες, ἄδικες καὶ κακὲς. Τότε ὅμως τέτοιοι θεοὶ καὶ ἥρωες ἀνήθικοι, ἄδικοι καὶ κακοὶ εἶναι ἀνάξιοι νὰ χαροῦν τὸ σεβασμὸ καὶ τὴ λατρεία μας.

Στὴν πρώτη περίπτωσι ὁ ποιητῆς ἀγωνίζεται νὰ μετασχηματίσῃ τὸ μῦθον, καθὼς τὸν ἀναγκάζει νὰ ὑποταχτῆ στὴν ἰδέαν, πού ἔχει αὐτὸς ἀπὸ πρὶν μορφώσῃ γιὰ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωες. Ἀντίθετα στὴ δεύτερη ὁ ποιητῆς περιμένει ἀπὸ τὸ μῦθον ἀκριβῶς νὰ σχηματίσῃ τὴν ἰδέαν

του για κείνους. Ἡ παράδοση κρατείται τώρα, για να μεταβληθῆ σ' ἓνα φοβερό ὄπλο, πού κλονίζει τὴν πίστη ὅσο τίποτα ἄλλο.

Τοὺς μύθους τοὺς εἶχε τὸ ἥρωικὸ ἔπος περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη ποίηση πλουτίζει κι' ἀναπτύξει σ' ἓναν ὁλόκληρο κόσμο. Ὁ Ξενοφάνης δὲν εἶχε ἄδικο σ' αὐτό. Για τοῦτο ὅταν ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ αντίληψη τοῦ Ὀμήρου δὲν ἱκανοποιοῦσε πιά τοὺς ἀνθρώπους, ἄρχισαν νὰ προσβάλλουν ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος τὸν ἐπικὸ καὶ τὴν παράδοσή του, ἀπὸ τὸ ἄλλο τοὺς θεοὺς του καὶ τοὺς ἥρωές του. Ὅμως βρέθηκαν κι' ἄλλοι, πού οὔτε τοῦ Ὀμήρου τὴν ἀσύγκριτην ἀξία ν' ἀρνηθοῦν οὔτε θεϊκὰ καὶ ἥρωικὰ πρόσωπα ἀνάξια νὰ παραδεχτοῦν ἤθελαν. Ξεκινώντας λοιπὸν ἀπὸ τὴ διπλὴ αὐτὴ πεποίθησις ἔπρεπε νὰ δώσουν στὸ συλλογισμὸ των ἄλλη κατεύθυνση:

Ὁ ποιητής, πού παρουσιάζει τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωες νὰ ἐνεργοῦν ἀνήθικες, ἄδικες καὶ κακὲς πράξεις, ὁ Ὀμηρος, εἶναι ἡ πηγὴ κάθε ἀρετῆς καὶ σοφίας. Οἱ θεοὶ καὶ οἱ ἥρωες εἶναι καὶ ἠθικοὶ καὶ δίκαιοι καὶ καλοὶ. Πρέπει λοιπὸν οἱ ὁμηρικὲς διηγήσεις νὰ κρύβουν κάποιο νόημα βαθύτερο ἀπ' ὅ,τι φαίνονται στὸ πρῶτο κοίταγμα πὼς ἔχουν.

Μιὰ διήγησις, ὅπως ἡ Θεομαχία στὸ Φ τῆς Ἰλιάδας παρουσιάζει βέβαια τοὺς θεοὺς νὰ μαλώνουν μεταξύ των ἄπρεπα καὶ ταπεινὰ για χάρι τῶν θνητῶν. Ὅμως ποιός γι' αὐτὸ θὰ πῆ, πὼς οἱ θεοὶ εἶναι ταπεινοὶ κι' ἀνάξιοι νὰ τοὺς λατρεύωμε; Ἡ ποιός, πὼς ὁ ποιητὴς ταπεινὸς κι' ἀνάξιος νὰ τὸν τιμοῦμε; Ἀνάξιος εἶναι μονάχα αὐτός, πού δὲν καταλαβαίνει, πὼς κάτω ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ αὐτὴ ἀντινομία κρύβεται μιὰ βαθύτατη ἀλήθεια, ἀλήθεια, πού ὁ ποιητὴς ἀποφεύγει νὰ τὴν ξεσκεπάσῃ ὄχι χωρὶς λόγο: *γιατὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὅσοι ἀγαποῦν τὴ μάθησις καὶ ἔχουν καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ αἰσθανθοῦν κάτι καλύτερο ζητοῦν καὶ βρίσκουν χωρὶς δυσκολία τὴν ἀλήθεια, καθὼς τοὺς τραβάει μιὰ τέτοια ζήτησις· οἱ ἀμόρφωτοι πάλι δὲν περιφρονοῦν αὐτά, πού δὲν εἶναι σὲ θέσι νὰ τὰ καταλάβουν—διασκεδάζουσι μὲ τὸ μῦθον κι' ἄς μὴν προχωροῦν στὸ βαθύτερον νόημά του. Γιατὶ ὡς ἓνα σημεῖον αὐτό, πού ἐκφράζεται σκεπασμένα, τραβάει τὴν προσοχή, ἐνῶ αὐτό, πού λέγεται φανερά, καταντάει τιποτένιον**.

Ἡ λύσις αὐτὴ κατορθώνει χωρὶς φαινομενικὴ βία ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν ἁρμονία. Ἔτσι ἐδικαίωσαν καὶ τὴ θεομαχία: *Ἡ τῶν θεῶν μάχη περιέχει φυσικὴν στοιχείων πρὸς στοιχεῖα ἀντίταξιν, κακιῶν πρὸς ἀρετάς... Ἀπόλλων μὲν γὰρ ἐναντιοῦται Ποσειδῶνι, τὸ μερικὸν πῦρ τῷ παντὶ ὑγρῷ, Ἀθηναῖα δὲ Ἄρει, ἡ φρόνησις τῇ ἀφροσύνῃ, Ἑρμῆς*

*) Ὅπως οἱ μὲν φιλομαθοῦντες μετὰ τινος εὐμουσίας ψυχαγωγούμενοι ῥῆον ζητῶσι τε καὶ εὐρίσκουσι τὴν ἀλήθειαν, οἱ δ' ἀμαθεῖς μὴ καταφρονῶσι τούτων, ὧν οὐ δύνανται συνιέναι· καὶ γὰρ ἐστὶ πῶς τὸ μὲν δι' ὑπονοίας σημαινόμενον ἀγωγόν, τὸ δὲ φανερῶς λεγόμενον εὐτελές (Πλουτ. Β'. Ὀμήρ. 2, 92).

δὲ *Ἀητοῖ*, ὁ λόγος τῆ *λήθη* (*Σχολ. Ἰλ. Υ 67*). Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο γεννεῖται ἡ φυσικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ ἀλληγορικὴ ἐξήγηση τῶν μύθων.

Ὅλες αὐτὲς τὶς λύσεις τὶς δοκίμασαν μὲ τὴ σειρά οἱ ἀρχαῖοι ποιη-
τές, τὴν τελευταία οἱ φιλόσοφοι. Ἐμεῖς ἔχομε νὰ παρακολουθήσωμε τὴν
προσπάθεια τῶν ποιητῶν μόνο, γι' αὐτὸ ἡ ἀλληγορικὴ ἐξήγηση τῶν
μύθων δὲ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ πιά. Ἡ τελευταία αὐτὴ περίπτωση
ἀνήκει σ' ἐκεῖνον, ποὺ θὰ ἔπαιρνε νὰ ἐξετάσῃ, πῶς ἀντίκρουσαν τὸ
μῦθο οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι, ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο ὡς τοὺς Στωικούς.

Ὁ Αἰσχύλος δοκίμασε μὲ δικό του ἐντελῶς τρόπο νὰ χαρίσῃ ἓνα
βαθυτέρο πνευματικὸ περιεχόμενον στὴν παράδοση, τὸ μάτι τὸ γυμνα-
σμένο διακρίνει καὶ πόση ἀγωνία τοῦ κοστίζει ἡ προσπάθεια αὐτή.
Ὅμως πρέπει νὰ ὁμολογήσω, μοῦ μένει ἀκόμη ἀκατάληπτος ὁ δρόμος,
ποὺ ᾠδήγησε τελικὰ τὸν τραγικὸν στὴν ἀπολύτρωση. Αὐτὸς ἦταν ὁ κύ-
ριος λόγος, ποὺ μ' ἀνάγκασε νὰ μὴ τὸν συμπεριλάβω στὸν κύκλο τῶν
ὀμιλιῶν αὐτῶν, ὅσο κι' ἂν στὴν ἱστορία τοῦ μύθου ὁ ποιητὴς κατέχῃ
μιὰ θέση ἐξαιρετικὴ. Τὸ ὑπόλοιπο ὑλικὸ βρίσκεται στὶς ἀκόλουθες ὀμι-
λίες συγκεντρωμένο γῦρο ἀπὸ τρεῖς ποιητές, ἓναν ἐπικό, ἓναν λυρικό
κι' ἓναν τραγικό, τὸν Ὅμηρο, τὸν Πίνδαρο καὶ τὸν Εὐριπίδη.

* * *

Γιὰ τὴ σημασία τῆς παράδοσης ἐμιλήσαμε πρὶν ἀρκετὰ πλατιά.
Ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν θεϊκῶν καὶ τῶν ἥρωικῶν ἔργων καὶ λόγων ἀν-
τλεῖ ὁ ποιητὴς τὸ παράδειγμα γιὰ νὰ ὑμνήσῃ μιὰ σύγχρονη πράξι,
νὰ προτρέψῃ, νὰ ἀποτρέψῃ, νὰ παρηγορήσῃ. Ἡ μυθικὴ ζωὴ μὲ τὴν
ἀπόλυτην ἀξία τῆς δίνει στοὺς ἀνθρώπους τὸ μέτρο γιὰ νὰ ἐχτιμήσουν
τῆς δικῆς τῶν ζωῆς τὴ σχετικὴ ἀξία. Ἐκεῖ ποὺ οἱ ἄλλοι λαοὶ ἀντλοῦν
τὴν πείρα τῶν ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν, ὁ ἀρχαῖος τὴν ἀντλεῖ ἀπὸ τὴ
ζωὴ τῶν ἡρώων του καὶ δοξάζεται ὅταν τὸν συγκρίνουν μ' αὐτούς.
Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ βαθειὰ πνευματικὴ σχέση τῆς σύγχρονης ζωῆς μὲ τὰ
περασμένα τὰ ἥρωικὰ ἀναγκάζει τὴν παράδοση κάθε φορά, ποὺ τὸ
ἑλληνικὸ πνεῦμα καταχτᾷ μιὰ καινούργια ἰδέα, ν' ἀναμετρηθῇ μὲ τὴν
ἰδέα αὐτὴ καὶ νὰ συμβιβαστῇ μαζύ της.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ γενικέψω τὸ πρόβλημα :

Τὸ μεγάλο ἀνθρώπινο δράμα, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἀνθρώπινη
πρόοδος, εἶναι ἡ πάλη αὐτὴ τῆς ἰδέας μὲ τὴν παράδοση. Κάθε ἀνέβα-
σμα ὁ ἀνθρώπος τὸ κερδίζει θυσιάζοντας ἓνα μέρος ἀπὸ τοὺς θησαυ-
ροὺς τῆς παράδοσης, ποὺ ἔχει σχηματίσει ὕστερα ἀπὸ τόσων αἰῶνων
ἀγῶνες στὴ γῆ ἐπάνω, θυσιάζοντας ἀπὸ τὶς παλιὰς κατακτήσεις τοῦ
πνεύματος ἓνα κομμάτι, ποὺ ὡς ἐκεῖνη τὴν ὥρα τὸ πίστευε καὶ ποὺ
δὲν παύει νὰ τὸ ἀγαπᾷ κι' ἀφοῦ τοῦ ἔλειψε ἡ πίστις. Τὴ θυσία αὐτὴ
τὴν ἀπαιτεῖ μιὰ ἰδέα καινούργια καὶ ὁ ἀνθρώπος, ποὺ παίρνει ἐπάνω
του τὸν ἀγῶνα αὐτόν, πληρώνει τὴ νέα κατάκτηση μὲ αἷμα.

Βέβαια μονόπλευροὶ ἀνθρώποι δὲν ἔλειψαν ποτέ, οὔτε σήμερον

λείπουν· αὐτοί, πού ἀδυνατῶντας νὰ δεχτοῦν μέσα των τὶς δυὸ δυνάμεις μαζί, κοιτάζουν ν' ἀρνηθοῦν τὴ μία, τὴν παράδοση εἴτε τὴν ἰδέα. Ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς ὅσοι παλεύουν ν' ἀπαρνηθοῦν τὰ περασμένα φαντάζουν γιὰ δυνατοί, ὅσοι κλείνουν τὰ μάτια των μπροστὰ στὸ φῶς τῆς καινούργιας ἰδέας λογιάζονται φρόνιμοι. Δυνατοὶ οἱ πρῶτοι, φρόνιμοι οἱ ἄλλοι; "Ὁχι! Στὸ βάθος ὑπάρχουν ἄνθρωποι ἀδύνατοι μόνο, πού δὲν ἔχουν τὸ σθένος νὰ ζήσουν μέσα των τὸν ἀγῶνα αὐτὸ σ' ὀλόκληρη τὴν ἐντασίῃ του, πού προτιμοῦν νὰ φτωχύνουν τὸν πνευματικὸ των κόσμο ἀφαιρῶντας τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο στοιχεῖα τοῦ πλούτου του, ἀφαιρῶντας ἀκόμα τὸ ὑπέροτατο μορφωτικὸ στοιχεῖο τῆς πάλης—γιατὶ φοβοῦνται, ὡς τὸ πῶ ἔτσι, πὼς ἡ καρδιά των δὲ θὰ βαστάξῃ σὲ μιὰ τέτοια προσπάθεια. Εἶναι οἱ ἄνθρωποι μὲ τὴ στενὴ κι' ἀπόλυτη πίστιν ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ὅσοι σκύβουν κάτω ἀπὸ τὸ βάρος ἑνὸς ὑλικοῦ ἀψυχου, πού δὲν τὸ ἀυλακώνει καμμιάς ἰδέας ἢ ἀστραπῆ· ἀπὸ τὸ ἄλλο ὅσοι κυνηγοῦν στὰ σύννεφα ἰδέες κούφιεσ—ἀστραπές, πού δὲν ἔχουν τί νὰ βροῦν νὰ φωτίσουν: οἱ ἀποσκληρυμένοι φύλακες θησαυρῶν νεκρῶν καὶ οἱ ἄδαιοι φαντασιοσκόποι.

Στὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα οἱ ἀπόλυτοι ἄνθρωποι στάθηκαν λίγοι. Οἱ περισσότεροι ζήτησαν μὲ τὸν ἓνα ἢ μὲ τὸν ἄλλο τρόπο νὰ φέρουν τὶς δυὸ δυνάμεις σὲ κάποιαν ἰσορρόπηση. Ἐνοιωσαν τὴν ἀξία καὶ τὴν τραγικότητα μαζί τῆς πάλης αὐτῆς καὶ προσπάθησαν νὰ χαρίσουν στὴν ψυχὴ των, πού ἀγωνιοῦσε, μιὰ ἱκανοποιητικὴ λύση—κάθε μεγάλος καὶ μιὰ λύση.

Τὸ ἴδιο πρόβλημα ὀρθώνεται κάθε στιγμή στὴν ἱστορία ἔντονο, ἴσως ποτὲ τόσο ἔντονο ὅσο σήμερα. Θὰ μᾶς ὠφελήσῃ σὲ τίποτε νὰ ζητήσωμε νὰ τὸ ξαναζήσωμε στὴ μυθικὴ παράδοση τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας; Ἄς μὴν τὸ ξεχνοῦμε: Εἶναι ἑνὸς λαοῦ κλασσικοῦ ὁ ἀγῶνας ν' ἀντικρούσῃ τὸ ἀνθρώπινο αὐτὸ πρόβλημα, πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ, ἔστω καὶ περιορισμένα σὲ μιὰ μόνο, ὄχι ὅμως ἀσήμαντη πνευματικὴ ἐκδήλωση, τὴ μυθικὴ παράδοση, πού ἔμεῖς τὴν ξέρομε γιὰ φανταστικὴ, μὰ πού γιὰ τὸ λαὸ ἐκεῖνον ἦταν ἱστορία κι' ἀποτελοῦσε ἓναν ἀπὸ τοὺς πιὸ πολύτιμους πνευματικοὺς θησαυροὺς του.